

Johan Raye van Breukelerwaard: Een Turkije reiziger van stand in de 18de eeuw

Anne Doedens

In de zomer van 1765 trekt een diplomatiek gezelschap door de Balkan op weg naar Istanboel, naar de 'Hoge Porte', zoals de regering van het Osmaanse rijk in het Westen genoemd werd. Het is het gezelschap van Nederland ambassadeur Dedel en zijn staf.¹ De eenentwintigjarige Jan Abraham Meijn van Spanbroek reist als 'junior-staflid' mee en schrijft zijn ervaringen in brieven op. Op 19 juni is men aangeland bij Pana in Bulgarije en besluiten Spanbroek en drie andere stafleden de zogeheten Poort van Trajanus te bezoeken. Één lid van het gezelschap gaat in ieder geval niet mee: Johan Raye, heer van Breukelerwaard. Met een vileine sneer noteert Spanbroek dat Raye er wel voor paste zich overmatig in te spannen. Het tekent misschien de sfeer in het gezelschap, maar doet Raye geen recht. Het was immers juist deze Raye aan wie we een uitgebreide beschrijving en een verzameling tekeningen van de reis van Dedel c.s. te danken hebben. Een boeiende spiegel van de tijd van toen voor nu. Wie was deze Raye?

Johan Raye van Breukelerwaard jr. werd op 21 november 1737 geboren in Suriname. Johans betovergrootvader, Jehan Raye, was daar "suikerraffinadeur". Zijn zoon, Johans vader, was Joan Raye, een als despotisch omschreven gouverneur van Suriname in de jaren 1735-1737. Zijn adellijke titel erfde Johan jr. van zijn grootmoeder: hij was heer van de ambachtsheerlijkheid Breukelerwaard. Deze was in 1660 door Raye's betovergrootvader gekocht van het kapittel van St. Marie te Utrecht. Naar deze ambachtsheerlijkheid was ook de plantage van de Raye's in Suriname genoemd: "Breukelerwaert" een middelgrote onderneming met 100 à 200 slaven.

Tien jaar na de dood van zijn vader reisde Johan jr., in november 1747, naar zijn grootmoeder in Holland, vergezeld van zijn neger slaaf Champagne. Die grootmoeder was Aletta Catharina Bicker, moeder van Raye's oom, de bekende Jacob Bicker Raye, de schrijver van *Het merckwaardigste meyn bekent* (waarin een gedetailleerd beeld werd gegeven van de Amsterdamse regentenwereld in deze tijd.) Eenmaal aangekomen in de Republiek zette Raye zich aan de studie. Hij bezocht in Haarlem de Latijnse school. In 1754 hield hij in de Waalse kerk in Haarlem een door zijn leermeesters goed ontvangen "oratie" in het Latijn. Daarna vestigde Raye zich in 1757 in Leiden. Een paar jaar later promoveerde Raye daar in "de beide rechten".

---

¹ Er zijn vier bronnen voor deze reis: 1. Koninklijke Bibliotheek Den Haag. 133 M 59-62: *Beschrijvingen van reizen door Duitsland Turkije, Italië en Frankrijk (1764-1769) door Joan Raye [van Breukelerwaert] (1737-1823), edelman bij de ambassade bij de 'Verheven Porte'. Gedateerd tussen 1800 en 1823, in 1945 door F.C. Koch geschonken.* Tijdens zijn reis berichtte Raye over zijn wederwaardigheden ook aan zijn Amsterdamse vriend Jan Backer. Deze brieven bevinden zich in het Amsterdamse gemeentearchief: *Particulier archief Backer*, inventarisnummer 119. Zie ook Doedens, A., en L. Mulder eds., *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelerwaard* (Baarn 1987). De Franse tekst van Raye's beschrijving in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag alsook de teksten van de hierna genoemde Jan Abraham Meijn van Spanbroek, zijn (deels) te vinden in de uitgave van Catharine Vigne, *Jan Abraham Meijn van Spanbroek. Le voyage d'un gentilhomme d'ambassade d'Utrecht à Constantinople en 1765* (Parijs 2007). De beschrijving van Meijn bevindt zich in een particuliere collectie, en bevat veel fouten in het Frans. De beschrijving van ambassadeur W.G. Dedel is te vinden in diens *Brève relation journalière de mon voyage de La Haye à Constantinople que j'ai entamé à la fin de l'année 1764* (in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, afd. Bijzondere Collecties, nr. III*F36.)

Kort daarna, eind 1765, reisde de jonge doctor, samen met de pasbenoemde gezant mr. Willem Gerrit Dedel naar Istanboel. Deze reis was, zoals hiervoor al aangeduid, de tocht waaraan dus ook de kritische reisgenoot van Raye, Meijn van Spanbroek deelnam. Niet alleen hij maar ook Dedel en vooral Raye beschreven deze reis en détail. Dedel, Raye en Spanbroek c.s. reisden van Wenen via Belgrado naar Constantinopel of Istanboel en deden daarbij toenmalige Turkse plaatsen als Nisj, Sofia en Philippopol en ook Adrianopel (het huidige Edirne) aan.

Waar Spanbroek niet of negatief over Raye schrijft, is de ambassadeur Dedel wat complimenteuzer. Hij schrijft over leden van zijn gezantschap:

Zij waren ... goed gekleed, vooral Raye, die aan deze zaken veel geld besteedde en, niet zonder een vleugje behaagzucht, graag een mooi pak aan het lijf had. Zij doen het goed in alle voorname huizen.

Dat Raye deel uitmaakte van de happy few van de Republiek, blijkt ook uit zijn relaties met de leden van vooraanstaande families in de Republiek. Zo was de vader van Raye's chef Dedel bewindhebber van de West Indische Compagnie, die Suriname uitbaatte. Raye's correspondent tijdens zijn 'Grand Tour', Jan Backer, hoorde tot een zeer vermogende Amsterdamse regentenfamilie. En er zijn veel meer voorbeelden van voorname contacten en vrienden in Raye's teksten te vinden.

Het Istanboel in de dagen van Johan Raye was de stad van sultan Mustafa III (1717-1773) die in het dan drie eeuwen oude Topkapı paleis woonde en acht jaar eerder sultan Osman III had opgevolgd. Raye c.s. namen zowel deze sultan als diens grootvizier met eigen ogen van nabij waar in hun paleis.²

De kennelijk ijdele Raye was zeker niet lui als zaken hem interesseerden. Terwijl andere Europeanen in de diplomatenwijk Pera bleven, bezocht hij ook Istanboel en omstreken. Zijn belangstelling ging uit naar kunst, biologie, natuurhistorie in de brede zin en met name de vogelwereld. Ook was hij, getuige de fraaie tekeningen in zijn reisverslag, niet zonder talent als tekenaar. Deze vele tientallen gekleurde schetsen tonen Balkanlandschappen en steden, alsook Turkse gebouwen, personen (mannen en vrouwen) en (hoog)waardigheidsbekleders.³ In dit opzicht blijkt Raye een echte verzamelaar, een 'collectionneur', een kind van zijn tijd te zijn. Hij was een nieuwsgierige man, een typische achttiende-eeuwse notabele, een adept ook van de Verlichting. Hij had derhalve ook de vooroordelen van die tijd. Dat blijkt bijvoorbeeld als hij de plattelandsbewoners van Servië in de pas gevestigde traditie van Rousseau omschrijft als "goede wilden".

Er bestond in Europa en ook in de Republiek grote belangstelling voor het rijk van de Osmanen en beschrijvingen daarvan. Daarin werden vaak vooral de verschillen met het eigen land benadrukt. Dat gebeurde eveneens door Raye, die ook hierin dus de heersende mode volgde. Evenals in Britse en Franse verslagen benadrukte Raye het de onverantwoordelijke en despotische karakter van de Turkse regering, de armoede, de smerigheid en het verval,

² Over de ontvangst en het verblijf van Dedels ambassade in Istanboel schrijft, aan de hand van Raye's verslag ook: Marlies Hoenkamp-Mazgon, *Palais de Hollande te Istanboel. Het ambassadegebouw en zijn bewoners sinds 1612* (Amsterdam 2002) met name 71-73.

³ In de onder noot 2 genoemde bron in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag komen ook prenten van een andere hand voor, te weten de tekeningen van Tommaso Arrighetti, een kunstenaar uit Florence.

Met opmerkingen [M H1]: Was Dedel de chef van Raye? Hieronder zeg je dat Raye een Grand Tour maakte. In dat geval was Dedel misschien formeel Raye's begeleider. Wat is over hun verhouding precies bekend?

met name in Istanboel.⁴ Dat maakte hem echter - evenmin als een Nederlandse Rousseau was - bepaald ook niet tot een Nederlandse Voltaire. Want waar Voltaire streefde naar werkelijk inzicht in het functioneren van het bestuur der Osmanen om vervolgens de Turken als despoten en tyrannen af te schilderen, debiteerde Raye in zijn reisverslag slechts clichés en vooroordelen zonder meer. Raye's beeld van de Turken was ontleend aan toneelstukken als Favarts *'De drie sultanes'*. Daarin wordt het serail beschreven, met veel aandacht voor de harem vol rivaliserende vrouwen. De sultan of pasja in het stuk is een verlichte despot. Op schilderijen uit die tijd als die van Lancret - *'Le Turc Amoureux'* - worden Turken koffiedrinkend en pijprokend afgebeeld, gezeten op kussens en omringd door vrouwen. Tegen de achtergrond van beelden als deze, en er feitelijk in gevangen, beschrijft en tekent vrouwenminnaar Raye de door hem waargenomen sprookjeswereld, zijn waarnemingen nu eens met kritiek doorspekend en dan weer met bewondering. Kritiek op de despotie en de islam, op de onbegrijpelijke taal en op het onleesbare schrift. Bewondering voor een grootse, op genieten gebaseerde cultuur. Duidelijk erotisch geïnteresseerd, is Raye tweeslachtig als hij over Turkse vrouwen bericht. Hij vind hun bestaan in de harem onvrij en leeg, maar tegelijkertijd steekt hij de loftrumpet over de vermeende vrijheden van hun liefdesleven.

Na Istanboel en omgeving (inclusief het Troje van vóór Schliemann!) verkend te hebben, ging Raye op reis door ander dan nog Turks gebied: de Griekse archipel. Daar produceerde hij weer een aantal prachtige tekeningen en Raye gaf ook hier weer commentaar. Op Chios, bijvoorbeeld, leek volgens Raye van de Turkse overheersing of onderdrukking weinig te merken te zijn. Meestal werd in op de Griekse eilanden door de Osmanen gebruik gemaakt van Griekse tussenpersonen, die als pasja's leefden. Veel Griekse dorpen werden door eigen raden bestuurd. Na vervolgens plaatsen als Malta, Syracuse, Messina, Rome, Florence, Milaan, Turijn, Genua, Nice en Lyon bezocht te hebben reisde Raye tenslotte via de Oostenrijkse Nederlanden in 1769 definitief naar huis: de Republiek.

Wanneer zijn grote reis achter de rug is, lijkt het stil te worden rond Raye. Mogelijk heeft hij een aantal jaren op zijn plantage in Suriname doorgebracht. In 1783 is Raye in ieder geval weer terug in de Republiek. Zeker is, dat hij na een periode in Utrecht gewoond te hebben, zich uiteindelijk in Amsterdam vestigt, achtereenvolgens op de adressen Herengracht 452 en 575. Op 19 maart 1823 overlijdt hij. Als beroep wordt dan in de overlijdensakte 'planter' vermeld. Ondanks zijn grote belangstelling voor het vrouwelijk geslacht is Johan nimmer gehuwd. Met hem stierven de Raye's daarom officieel uit.

Daarmee is het verhaal van deze merkwaardige en niet-onbegaafde achttiende-eeuwse regentzoon echter niet helemaal verteld. Zoals ik al schreef: de man was een "collectionneur". Interessant zijn dan ook de objecten die hij verzamelde en de beschrijvingen die hij daarvan gaf. We komen zijn verzamelingen en objecten tegen in de veilingcatalogussen van zijn kostbare bibliotheek en uitgebreide verzameling natuurhistorische objecten uit resp. 1825 en 1827.⁵ Raye was bevriend met de bekende Franse ornitholoog Levaillant. Een deel

Met opmerkingen [M H2]: vrouwenliefhebber?

⁴ Bijvoorbeeld de door Raye nogal eens aangehaalde Lady Montagu, schrijfster van een veel gelezen brieven over Turkije, enige decennia voor Raye. Zij was de vrouw van de Engelse gezant en beschreef in 1716-1718 het Turkse rijk en zijn bewoners. Pas in 1763, werden haar waarnemingen in druk uitgegeven. Raye bezat een exemplaar van dit boek en beschikte zo als het ware over een reisgids, van de hand van een onafhankelijke vrouw.

⁵ *Catalogue du cabinet célèbre et très renommé d'objets d'histoire naturelle, consistant en papillons de nuit et de jour, escarbots et autre insectes, [...] oiseaux conservés [...]: délaissé par [...] Joan Raye de Breukelerwaert, lequel sera vendu [...] le 3 juillet 1827* (Amsterdam 1827). Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam,, Artis Bibliotheek (21.2). Cf. ook: A. Jurgens, "De natuur op orde" *De ontsluiting van de particuliere natuurhistorische*

van Raye's collectie belandde uiteindelijk in het Leidse Naturalis. Notaris Karsseboom liet een kleine twee eeuwen geleden in de inventaris zetten dat de collectie bestond uit:

een verzameling van Horens, Schulpen, Kreeften, Krabben, Zeeappelen en Zeesterren als anders, in twee kunstkassen... van koraal en zeegewassen in een kas met deuren en glase Ruyten, benevens diverse stukken op onderscheidene kassen geplaatst ... van Kapellen, Torren en al hetgeen verder tot de Insecten behoort in vier kunstkassen met Laden... Diverse losse vogelen onder glase Stolpen in de alkove... viervoetige Dieren, vogelen en Amphibien, in elf onderop gemelde kunstkassen... opgezette vogelen in agt onderscheidene kunstkassen met glase ruiten, benevens diverse vogelen onder glase stolpen.

De totale waarde van Raye's collectie werd gesteld op 60.430 gulden, zijn bibliotheek (met werken van Regenfuss en Rumphius) op 9.776 gulden, omgerekend een totale hedendaagse waarde van ongeveer 663.000 euro. In deze collectie zullen ongetwijfeld veel voorwerpen van Turkse origine te vinden zijn geweest. Op deze manier liet deze vermogende achttiende eeuwse reiziger naar Turkije, in deze vorm en in die van zijn fraai geïllustreerde reisverslag een cultureel vermogen na aan Nederland (en Turkije ...)

Anne Doedens, juni 2011.

[Dit artikel te illustreren met 3 a 4 van de meer onbekende prenten van Raye]